

HAMBERGER JUDIT-SZILÁGYI IMRE

Föderációk bomlása

Csehszlovákia és Jugoszlávia esete

Az 1980-as évek második felében és annak végén a Kelet-Közép- és Kelet-Európában megkezdődött tranzíciós folyamatok számos szempontból a többiekétől eltérő helyzetet hoztak létre a címben említett két föderációban. Ezekben az országokban ugyanis nem csupán azokkal a kihívásokkal kellett megküzdeni, amelyekkel az átmenet többi országának, hanem több mással is. Mindenekelőtt azzal, hogy az új, nyitottabb társadalmi viszonyok között a létrejövő új politikai osztály vajon miképpen értékeli e föderációk addigi tevékenységét, és hogyan látja jövőjüket. A központi kérdés az volt, hogy a meglévő régi és a felmerülő új gazdasági, társadalmi, politikai problémákat vajon az addigi föderáció némi átalakításával, modernizálásával, esetleg konföderációvá alakításával, vagy pedig önálló nemzetállamok létrehozásával kell-e megoldani. Az alkotmány kialakításáról folytatott vita, s a közben emiatt kialakuló alkotmányos válság, meghatározta a két föderáció utolsó időszakát. A viták során kulcskérdéssé vált, hogy vajon a föderáció szervei rendelkeznek-e a szuverenitással, s ebből osztanak-e le valamennyit a köztársasági szerveknek, vagy pedig a köztársaságok (és így az egyes nemzetek) rendelkeznek-e a szuverenitással és ők határozzák-e meg, hogy ebből mennyit hajlandók a föderáció központi szerveire átruházni. Ilyen módon azután a mindenütt felmerülő legitimitációs kérdést Csehszlovákiában és Jugoszláviában a föderáció legitimitásának kérdése is bonyolította. A felmerült problémákról nem csupán a politikusok, de a jogászok, a politológusok és a közgazdászok is komoly vitákat folytattak, hiszen mind elméletileg, mind pedig a gyakorlatban választ kellett volna adni azokra a tisztázatlan kérdésekre, amelyeket az addigi rendszer képviselői hatalmi szóval oldottak meg.

A föderációról szóló vita természetesen felvetette a Jugoszlávia és Csehszlovákia létrejötté óta valójában soha meg nem oldott nemzeti kérdés új típusú kezelésére, illetve a föderáció és a nemzeti szuverenitás összefüggéseinek tisztázására irányuló igényt. Egyértelművé vált, hogy a hetven éve létező közös állam nem volt képes közös (csehszlovák, jugoszláv) nemzeti tudatot kialakítani, ilyenfajta legitimáció nem létezett, a föderációt alkotó köztársaságok lakossága önálló nemzetként fogalmazta meg önmagát. Ebben a keretben kellett vizsgálni azt a kérdést, hogy vajon milyen irányú és jellegű legyen a társadalom és a gazdaság átalakítása. Ez persze egyfelől az adott föderatív egységek (köztársaságok) gazdasági szerkezetével és potenciáljával, másfelől az adott köztársaság lakosságának értékrendszerével függött össze. A demokratizálódás előrehaladásával, tehát a szabad véleménynyilvánítás lehetőségének létrejöttével egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a két föderáción belül a köztársaságok lakossága és politikusai között komoly értékrendbeli különbségek vannak, de eltérők gazdasági érdekeik is. Rendkívüli feszültséget okozott, hogy az egyes föderatív egységek nem egyforma sebességgel kívánták megvalósítani a gazdaság és a társadalom liberalizálásának, a jogállamiság kialakításának, a kisebbségi kérdés kezelésének feladatát. Konkrétabban: a gazdaság átalakításának csehek által megkívánt modellje nem felelt meg a szlovákok érdekeinek és értékítéleteinek. Még bonyolultabb volt a helyzet Jugoszláviában, ahol az Ante Markoviæ által szorgalmazott gazdasági modell eltérő okokból nem felelt meg egyfelől a szlovénoknak és a horvátoknak, a szerbiai politikusoknak, és ahol a szerbek, illetve a horvátok és a szlovénok gazdasági érdekei egymással is ellentétesek voltak.

Az egyes köztársaságoknak ugyanis nem volt egyforma esélyük arra, hogy megfeleljenek az Európai Közösség által támasztott integrációs követelményrendszernek. A társadalmi törésvonalak tehát nem olyan módon jelentkeztek, amiképpen a többé-kevésbé homogén nemzetállamok esetében. A föderáción belül számos vitás kérdés azonnal nemzeti problémaként merült föl: a fejlettebbek attól tartottak, hogy a fejletlenebb föderatív egység (azaz egy másik nemzet) akadályozni fogja gyors integrálódásukat, sikeres, vagy legalábbis kevésbé fájdalmas átalakulásukat, a fejletlenebbek pedig elfogadhatatlannak tartották a fejlettebbek által igényelt gyorsabb tranzíciót. Mindezzel összefüggésben a problémák a geopolitika síkján is jelentkeztek: a föderációk nyugati fele egyértelműbben igényelte a nyitást Nyugat felé, problémáik megoldását az ottani minta követésétől, az oda történő bekapcsolódástól remélte, míg a keleti köztársaságok (Szlovákia és Szerbia) számos vezetője az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokban bízott. Sőt egyúttal azt is remélte, hogy megítélése szerint különleges geopolitikai helyzete annak ellenére is elfogadhatóvá teszi a Nyugat számára,

hogy számos nyugati elvárásnak nem tud, és nem is kíván megfelelni.

Az objektív ellentéteket tovább súlyosbította, hogy az egyes köztársaságok vezető politikusai eltérő politikai kultúra képviselőiként tárgyaltak és vitatkoztak az említett problémákról. Az egyes köztársaságok között a politikai diskurzusok szintjén is markáns különbségek alakultak ki. Ilyen módon az egymás közötti tárgyalások egyre konfliktusosabbá váltak: a nemzeti és szociális populizmus és az irracionalista megközelítés (szerbek és szlovákok) szembekerült a gazdasági racionalizmus és a pragmatizmus érvrendszerével (csehek és szlovénok). Mindennek következtében egy idő után olyan légkör alakult ki, amelyben nyilvánvalóvá vált, hogy egyre nehezebb megtalálni a közös nyelvet, és hogy nincs más megoldás, csak a szétválás, s csupán ennek mikéntje volt a kérdéses. A szétválás a két föderáció esetében nem azonos módon zajlott le, s ennek megéréséhez a fentiekben túl érdemes számba venni a Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti egyéb hasonlóságokat és különbségeket.

Csehszlovákia és Jugoszlávia fennállása idején és felbomlása során ugyanis számos folyamat nagyon hasonló módon zajlott le, ugyanakkor azonban komoly következményekkel járó különbségek is megfigyelhetők. A legszembetűnőbb hasonlóság, hogy mindkét állam az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően, az első világháborút lezáró békek eredményeképpen jött létre, s a kommunizmus bukását követően bomlott föl. Mindkét állam létrejöttében és fölbonlásában jelentős szerepet játszottak a nemzetközi politikai életben, a nagyhatalmi struktúrában bekövetkezett változások és (külső, belső) geopolitikai megfontolások. Mind a csehek és a szlovákok, mind a délszlávok egyesülésében fontos szerepet játszott az etnikai rokonságot valló ideológusok tevékenysége, ugyanakkor ezek hatékonyságát mindkét esetben alapvetően rontotta, hogy az egyesülés idején már kialakult, önálló nemzettudattal bíró népek kerültek egy országba. Mindkét országban a legnagyobb nemzet polgárai és ideológusai (a csehek, illetve a szerbek) azonosultak az egységes csehszlovák, illetve a jugoszláv nemzetéről szóló ideológiával, és meglehetősen értetlenül szemlélték, hogy a kisebb nemzetek különállásukat, autonómia-igényüket hangoztatták, és az állam föderatív átalakítását szorgalmazták. Ezek nagyrészt összefüggtek azzal, hogy a nagyobb nemzetek mindkét esetben nyelvi és részben értékrendbeli nyomást gyakoroltak a kisebbekre.

A különbségek között a legjelentősebb, hogy a csehek és a szlovákok között viszonylag egyértelmű etnikai-nyelvi határ húzódott, amely többé-kevésbé egybeesett a köztársasági határokkal, Jugoszláviában viszont a köztársasági határok nem voltak azonosak a nyelvi-etnikai határral (lásd például a boszniai és szerbiai horvátok, illetve a szerbiai muzulmánok esetét), illetve

mindenekelőtt a szerbek oly mértékben szétszóródtak más köztársaságok területén, hogy a békés területi szétválasztás megoldhatatlan feladatot jelentett. Éppen ebben az összefüggésben, illetve a gazdasági és társadalmi átalakulás kényszerével összefüggő kérdésekben válnak jelentőssé bizonyos történelmi és kulturális különbségek. A csehek és a szlovákok között nem annyira jelentős (bár mint látni fogjuk, bizonyos esetekben nem elhanyagolható) a kulturális, civilizációs különbség, mint a délszláv társadalmak között. Mind a cseh, mind a szlovák nemzet az Osztrák–Magyar Monarchián belül fejlődött, igaz, a csehek az osztrákok, a szlovákok pedig a magyarok fennhatósága alatt, ami értékrendjükre is gyakorolt bizonyos hatást. Jugoszláviában két nagy és egymástól jelentős mértékben eltérő birodalom egykori alattvalói kerültek egy államba, akiknek történelmi tapasztalata, gazdasági fejlettsége, értékrendje, munkakultúrája jelentősen eltért egymástól, s ezt a különbséget fokozta, hogy három nagy vallás (katolicizmus, pravoszlávia és iszlám) hívei, és szinte kezelhetetlenül sok nemzet és etnikum kényszerült együttélésre.

Különös eltolódást figyelhetünk meg a két ország 1945 előtti és utáni fejlődésében. Amíg a két világháború közötti Csehszlovákia politikai rendszere olyan köztársaság volt, amely a liberális demokrácia elveire épült és nagyszámú civil szervezet működött, addig Jugoszláviában ebben az időben centralizált, unitárisan szervezett, az emberi jogokat korlátozó királyság jött létre, amely 1929-ben diktatúrává alakult át; a délszláv államban civil szervezetek szinte egyáltalán nem működtek, a kisebbségek pedig gyakorlatilag nem rendelkeztek jogokkal. Az 1945 után létrejött kommunista diktatúra ugyan számos hasonló jelenséget eredményezett mindkét ország politikai-gazdasági életében, de már maga az a tény is fontos különbséget jelentett, hogy Csehszlovákia az orosz érdekszférába került, Jugoszlávia viszont önálló, külön utat kialakító államként fejlődhetett. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy az 1960-as évektől kialakult jugoszláv gyakorlat sokkal nagyobb gazdasági és (erős megszorításokkal ugyan, de) szélesebb politikai szabadságot biztosított, mint a csehszlovákiai. Ebben az összefüggésben most csak a jugoszlávok utazási szabadságára, valamint nyugati munkavállalási lehetőségére kívánunk utalni, nem feledkezve meg arról sem, hogy Jugoszláviában a nyolcvanas években lehetőség volt a rendszerrel szembeni kritikára is, ami éles ellentétben állt az 1970-től kialakult csehszlovákiai gyakorlattal.

Végezetül, az eddigieken túl, még egy fontos lélektani szempontot kell megemlíteni. A csehek és szlovákok között a történelemben felhalmozódott problémák miatt voltak ugyan bizonyos elszámolnivalók, de nem alakult ki a leszámolás légköre, ezért a csehszlovák állam békésen kettéválhatott. Jugoszláviában azonban mindenekelőtt az albánok és a szerbek, a szerbek és a

horvátok, a szerbek és a muzulmánok között olyan történelmileg kialakult, de a jelenben is ható feszültségek jöttek létre, amelyeknek következtében a felszín alatt mindig is ott szunnyadt a leszámolások parazsa, amely azután az objektív kényszerek és a politikusok felelőtlen magatartásának eredményeképpen hatalmas lánggal égette fel az egykori közös államot.

Az alábbiakban Csehszlovákia szétválást Hamberger Judit, Jugoszlávia felbomlását Szilágyi Imre mutatja be.

I. A CSEH-SZLOVÁK SZÖVETSÉGI ÁLLAM FELBOMLÁSA

1. Az előzmények

A csehek és a szlovákok közös államában, együttélésük hetvennégy éve alatt többször felmerült – és mindannyiszor szlovák részről –, hogy a szlovák nemzeti fejlődés előrehaladott volta és a szlovák emancipációs követelések miatt olyan állammá kellene átszervezni Csehszlovákiát, amelyben a szlovák önállósulási törekvés államjogi, gazdasági és közigazgatási szinten is lehetőségeket kaphat. Ezért szlovák politikusok az 1930-as évek óta többször felvetették a föderalizálás szükségességét.

Csehszlovákia azonban csak az 1968-as belpolitikai események hatására és szlovák nyomásra vált szövetségi állammá. A föderalizálásra vonatkozó szlovák igényben az a követelés nyilvánult meg, hogy az állam szlovákok lakta részét államjogilag, alkotmányosan is egyenjogúsítsák az állam cseh részével. A szlovákok számára ebben az időszakban is a szlovák nemzeti kérdés, a szlovák nemzeti emancipáció minél teljesebb megvalósítása, tehát a föderális államforma jogi biztosítása, a csehek számára pedig a politikai demokratizálás volt az elsődleges cél. Politikai feszültségeket eredményezett, hogy a kettőt mindkét fél különálló feladatként kezelte, egymástól elválasztotta.

A szlovák államjogi és nemzeti-politikai törekvések nyomására alkotmányos törvénnyel, 1969. január elseji érvénnyel hozták létre a szövetségi államot. Az 1968-as 143. számú föderalizációs alkotmányos törvény elvei 1992. december végéig, a demokratikus és végleges szétválásig érvényben voltak. Ez a törvény a két nemzet azon akaratát fejezte ki, hogy közös államukat föderális formában fejlesszék tovább. Olyan föderáció elveit foglalta magában, amely viszonylag erős konföderációs elemekkel rendelkezik. Az 1992-ben megszűnt föderális állam tartalmi és lényegi alapját, struktúráját ez az 1968 végén elfogadott föderalizációs alkotmánytörvény foglalta magában.

Eszerint 1968 végén két nemzeti állam jött létre, a Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság, s a

közös állam gazdasága két nemzetgazdaság integrációjaként volt értelmezhető. Mindegyik köztársaság maga gazdálkodott létrehozott társadalmi termékével, kivéve azt, amit a társadalmi szükségletek biztosításához a föderációra bíztak, valamint a föderális tartalékokat, amelyek egyúttal a két köztársaság közötti különbségek kiegyenlítéséhez szükségeltettek. A gazdasági területek elvi szétválasztása a közös állam és a szövetség egyik kulcskérdése, mert a két nemzeti terület gazdasági kiegyenlítésének már az 1920-as években felmerült problémáit azáltal fokozta fel, hogy lehetővé tette a „*ki kire fizet rá*” kérdésének felvetését. Hangsúlyosabbá tette azt a vitát, amely a források keletkezésének, megtermelésének helyére és az elosztás elvére vonatkozott. A szlovákok általános meggyőződésévé az vált, hogy Szlovákiát Csehország gazdaságilag kizsákmányolja, mert a késztermékek gyártására állított cseh ipar kiegészítőjeként, kiszolgálójaként, nyersanyagszállítójaként működik csupán; a csehek meggyőződése pedig az volt, hogy a fejletlen szlovák terület a megtermelt cseh források egy részét elszívja.

Az 1968-as föderációs törvény alapján mindegyik köztársaság rendelkezett az állampolgárság megadásának jogával, de mindkét köztársaság polgárai a másik köztársaság területén ugyanolyan jogokkal és kötelezettségekkel bírtak, mint otthon, és egyúttal a Csehszlovák Szocialista (szövetségi) Köztársaság állampolgárai is voltak. A cseh és a szlovák nyelv hivatalos volt az egész ország területén. Mindegyik köztársaságnak volt saját parlamentje (nemzeti tanácsa) és saját kormánya. Mindkét köztársaság jogköreiből átruházott egyeseket a közös föderatív államra, amelynek saját, föderális parlamentje volt (a föderális gyűlés). Minden kompetenciát elosztottak a föderáció és a köztársaságok között. A szlovákok arra törekedtek, hogy a föderális szervek jogköreit a minimálisra csökkentsék, a köztársaságokra pedig a lehető legtöbb jogkört átruházzák. *Már az 1968-as szövetségi alkotmányos törvény megszületésekor is a legalapvetőbb viták a jogkörök, azaz a kompetenciák elosztása kapcsán nyilvánultak meg.* A föderációt illette a külpolitika, a nemzetvédelem, a föderális állami tartalékok kezelése és irányítása, a föderális jogalkotás, és a föderális jogkörbe tartozó ügyek igazgatása, azaz az államigazgatás, a föderális szervek ellenőrzése és a föderális alkotmányosság védelme. Hét szövetségi minisztériumot hoztak létre (külpolitika, védelem, belügyek, pénzügyek, külkereskedelem és tervezés) jogkörökkel. Voltak olyan ügyek, amelyek kizárólag a föderációhoz tartoztak, és voltak olyanok, amelyek a föderáció és a köztársaságok közös kompetenciájába tartoztak. 1968 után a kulturális és iskolaügyeket teljes mértékben a nemzeti köztársaságok minisztériumai irányították. Voltak tehát köztársasági parlamentek, és volt szövetségi parlament. Ez utóbbi kétkamarás volt (a nemzetek kamarájából és a nép kamarájából állt). A köztársasági kormányok

mellett szövetségi kormány is létezett. Pontosan (taxatíven) meghatározott jogkörök alapján megkülönböztették a szövetségi törvényhozást és a köztársasági törvényhozói szerveket, valamint a szövetségi végrehajtó hatalmat és a két köztársasági végrehajtó hatalmat mint szövetségi és köztársasági kormányokat. Gondosan ügyeltek arra, hogy szövetségi szinten a nemzeti elvet betartsák (ha pl. szlovák volt a miniszter, akkor államtitkárának csehnek kellett lennie). A nemzeti színezetű személyi viták (tehát hogy a szövetségi szervezetben milyen arányban és milyen jelentős vagy kevésbé jelentős pozíciókba ültetnek cseheket és szlovákokat) miatt létre kellett hozni a „szlovák kvótát”, azaz a szlovákok előre meghatározott létszámarányát. Ez időnként nemzeti alapú politikai ellentéteket szült, ami elmélyítette a két nemzet közötti ellentéteket.

A csehszlovák föderáció sajátossága volt a *majorizáció tilalmának elve*: a törvények egy meghatározott köréről való szavazásnál a nemzetek kamarájában (mely kamarába 75 cseh és 75 szlovák képviselőt választottak az adott köztársaságban) szükség volt a többség beleegyezésére, esetenként az alkotmányos (háromötödös) többségre.

Az ország föderalizálásáról szóló 1968-as alkotmányos törvény a szlovákok önállóbb nemzeti és gazdasági életre vonatkozó vágyát és igényét akkor kielégítette. Az 1989 végétől bekövetkezett demokratikus változások azonban azt igazolták, hogy demokratikus körülmények között nem jelenthetett tartós megoldást, mert a szlovákok további egyenjogúsítást követeltek, ami folyamatos „keretlazítást” jelentett, egészen az állam széteséséig. A szlovákok ugyanis már 1968-ban arra készültek, hogy a Szlovák Szocialista Köztársaságnak alkotmányt készítenek, amelyben a szlovák nemzeti szervek jogköreinek fokozatos és állandó kiszélesítését írta volna elő. Ilyen alkotmányt azonban már nem fogadhattak el, mert 1968 őszén megindult a politikai visszarendeződés és a „normalizáció” időszaka, amely a föderális államforma működését is visszafejlesztette. 1970 végén egy sor olyan törvényt fogadtak el, amelyekkel a szövetségi alkotmányos törvényt módosították, s amelyekkel a föderáció fenti tartalmát deformálták. Ezekben az egységes, központosított, állami tervutasításos gazdasági rendszert állították vissza, és a föderációt mint központot gyakorlatilag a köztársaságok fölé rendelték. Ez a normalizált föderáció maradt fenn 1989 végéig, amelyet Václav Havel már ellenzékiként „föderalizált totalitásnak” nevezett.

A szövetségi rendszerbe „beleépítették” a válság lehetőségét, a normalizációs időszak azonban befagyasztotta a szövetségi állam működésének problémáit, a szövetségi államjogi rendszer válságát. Ezt az 1989. november 17. után bekövetkezett események teljes mértékben igazolták. A föderalizációs törvényt illetően a politikai helyzet és légkör egészen más volt akkor, amikor

a törvényt megalkották, és akkor, amikor megvalósításán dolgozni kezdtek. Az első 1968. augusztus 21. előtt történt, a másik ezen meghatározó dátum után. Minél inkább „normalizálták” a helyzetet, a szövetségi törvény annál inkább ellentétbe került a CSKP politikájával. A szövetségi szervek formailag megmaradtak, a szövetségi alkotmányos törvény alapvető politikai revíziója miatt azonban tartalmilag-politikailag kiürültek. Visszatértek a teljesen központosított államhoz, ugyanakkor a föderáció gondolatát nem kérdőjelezték meg. A föderális szervek váltak a bolsevik központosítás helyeivé, tehát a föderális centrum feladatainak megerősítése vált a központosítás jelszavává.

A föderáció központja (tehát Prága) pedig egyúttal a Cseh Köztársaság központja is volt (és maradt), ami hozzájárult ahhoz, hogy a csehek a csehszlovák szövetséget azonosítsák a cseh állammal, míg a szlovákok szemében a szövetségi szervek idegenek maradtak, amelyek Szlovákiával szemben ellenségesen viselkednek. A szlovákok ugyanis azt várták a föderációtól, hogy a szlovák ügyekben Pozsonyban fognak dönteni, és nem Prágában, és hogy a föderáció segítségével a szlovákok külpolitikai téren is láthatókká válnak, önálló tényezőként jelenhetnek meg a nemzetközi politikában. A világ azonban a csehszlovák államot továbbra is a csehvel azonosította. A szlovákok a szövetségi szervekben tevékenykedő, Prágában lakó szlovákokat továbbra is idegenkedve, elutasítóan fogadták, mert úgy ítélték meg, hogy azok nem védik a szlovák érdekeket. 1968 után gúnynévként terjedt el a „prágai szlovák” vagy „föderális szlovák” megnevezés.

Azon elterjedt és általánosnak mondható szlovák vélemény, hogy a szlovákoknak a prágai szövetségi szervezetben nem szövetségi érdekeket, hanem csakis szlovák érdekeket kell képviselniük és védeniük, megmaradt egészen 1992 végéig. Ez azonban a szlovák nemzetállami elv és elvárás volt, amire szövetségi államot hosszan nem lehetett alapozni. A szlovákok tehát már a szövetségi Csehszlovákiát sem érezték teljesen magukénak: az volt az élményük, hogy ez az állam elsősorban a cseheké, és csak másodsorban az övék. Több kutató is megállapította, hogy az 1970 és 1989 közötti időszakban eltávolodtak a csehek és a szlovákok egymástól. Ebben az időszakban a föderáció fogalma a szlovákok szemében jelentős mértékben diszkreditálódott.

2.1989 novembere után

A csehek és szlovákok közötti viszony problémái érdemlegesen csak 1988 után merültek fel újra. Szlovák értelmiségiek felvetésére vitába kezdtek a szlovák nemzeti kérdés megoldásának lehetőségeiről. Újra felmerült az önálló szlovák köztársasági alkotmány kidolgozásának joga mint a szlovák államiság megnyíl-

vánulási formája, és a vitában részt vevő szlovák nemzeti kommunisták némelyike az önálló szlovák állam igényének jogosságát is felvetette.

A tényleges politikai demokrácia légköre, a felszabadult viták és érvelések lehetősége azonban csak az 1989. november 17-én tüntetéssel megindított politikai fordulat eredményeképpen született meg. Azonnal terítékre került a közös állam jogi formájának, a föderális államnak a kérdése. A szlovák Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom vezetői már 1989. november 25-én a föderáció következetes demokratizálását követelték, miközben cseh oldalon ez még fel sem merült. Rövid időn belül kiderült, hogy a cseh-szlovák viszonyban újfent az 1968-as kettőség mutatkozik meg: *a csehek a politikai élet és rendszer demokratizálását, a szlovákok pedig saját nemzetfejlődésükhöz szükséges legoptimálisabb államjogi keretek biztosítását tartották szem előtt.*

AZ ÁLLAMJOGI ÉS ALKOTMÁNYOZÁSI NEHÉZSÉGEK

Az 1990 és 1992 között eltelt időszakot a csehszlovák *föderáció demokratizálására tett kísérletek* jellemezték. Ezt a néhány évet a föderális állam mély válsága és a föderáció felbomlása határozta meg. A demokratizálás kísérlete azzal indult, hogy az ideiglenes köztársasági elnök, Václav Havel 1990 elején arra vállalkozott, hogy a félig átalakított (felerészt kooptált képviselőkből álló) szövetségi parlamentben az állam nevének megváltoztatásával adjon kifejezést és nyomatékot a politikai és gazdasági rendszer átalakításának. A kommunista párt vezető szerepének alkotmányból való törlése után szeretne volna elérni, hogy alakítsák át az állami szimbólumokat, és az állam nevét úgy módosítsák, hogy abban ne szerepeljen a „szocialista” jelző. E politikai igényével elindította a néhány hónapig tartó, ún. „*kötőjel-háborút*”, amely összefüggött a föderális szervek és a nemzeti köztársaságok szervei közötti alkotmányos-jogköri bizonytalanságokkal. Az volt a kérdés, hogy miként lehet az országnak olyan új nevet adni, hogy az tükrözze a szlovák nemzeti és köztársasági egyenjogúságot és önállóságot. Ezzel a szlovák politikusok Szlovákiát, a szlovák nemzetet újfent láthatóvá akarták tenni nemzetközi szinten.

A szlovák politikusok nem voltak elégedettek a „csehszlovák” megnevezéssel, mert a „szlovák”-ot csak a „cseh” kiegészítőjének érezték. Azt követelték, hogy a „cseh” és a „szlovák” jelzőt kötőjellel kössék egymáshoz. Több próbálkozás után a közös állam hivatalos neve végül Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság lett. Ez a kötőjelű volt az első olyan feszültség 1989 novembere után, amely a közös állam alaphibáira mutatott rá. Egyúttal azt is megmutatta, hogy a csehek a szlovákok nemzeti

problémáival szemben averzióval viseltetnek, azokat kicsinyes, maradi problémáknak tartják, vagy nem tudják és nem akarják megérteni azokat. A kötőjel-háború idején kezdték el egymást kölcsönösen sértegetni a csehek és a szlovákok a médiában, és ebben az időszakban törtek felszínre nyíltan azok a sérelmek, amelyeket mindkét társadalom egymással szemben, nagymértékben elnyomva, évtizedek óta hordozott magában. A kötőjel-háború megmutatta, hogy nem értik egymás problémáit, és nem hajlandók az egymással szembeni előzékenységre

A köztársasági elnök nemcsak az állami szimbólumok és az állam nevének kérdésében „nyúlt bele a darázsfszékbe”, hanem az *alkotmány(ok) kérdésében* is. 1989 végén saját programjaként jelölte meg az új szövetségi alkotmány létrehozását, amely már az új politikai-társadalmi és gazdasági rendszer követelményei szerint épül majd fel. Akkor még csak egy szövetségi alkotmányról beszélt. Az 1990. júniusi választások után azonban, szlovák politikai nyomásra, már *három (egy szövetségi és két köztársasági) alkotmány létrehozását* tűzte ki célul, és a frissen megválasztott szövetségi és köztársasági parlamenteket alkotmányozó parlamenteknek nevezte el. Az alkotmányozás folyamatát két évben szabták meg, és ezen időn belül kellett volna véglegesen és megnyugtatóan rendezni a szlovákok államjogi egyenjogúsításának alkotmányos kérdését is. E rendezés jogi és politikai kísérletei azonban kudarcot vallottak, és végül ahelyett, hogy a szövetségi és a két köztársasági alkotmányt elfogadták volna, csupán a két önálló köztársaság alkotmányának elfogadására került sor. (A szlovákokat 1992. szeptember elsején, a csehet 1992. november 25-én fogadták el.) Ekkorra azonban már kész tényként kezelték azt, hogy a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság 1993. január 1-től két önálló államként működik majd tovább.

Az 1990-ben indult alkotmányozási folyamat, amely tehát az új államjogi berendezkedést kívánta alaptörvénybe foglalni, több politikai és jogi tárgyalássorozatban öltött formát. A föderáció demokratikussá tételére irányuló törekvés közben sorra merültek fel azok a jogi és politikai problémák, amelyek föderális-szövetségi államformák megalkotásában jellemzők.

Az egyik legalapvetőbb kérdés a *kompetenciák elosztásának* ügye volt. A hatáskörök elosztásának vitájából 1990. november végére megszületett az a *kompetencia-törvény*, amely a meg egyezés jelszavával jött létre. Ez a szövetségi állam első nagy próbatétele volt. Vitája alapvetően befolyásolta a két köztársaság politikai pártjainak és mozgalmainak differenciálódását, az ebben az időszakban kialakult pártpolitikai színteret is. E törvény kapcsán vált világossá, hogy ki hogyan értelmezi a szövetséget és a köztársasági önállóságot, és így a közös állam jövőjét is. Az egyik oldalon a köztársaságok (elsősorban a Szlovák Köztársaság) politikusai a föderáció gyengítésért és a minél szélesebb körű autonómiáért, jogkörökért harcoltak –, a másik olda-

lon az egységes politikai-gazdasági reformnak és az állam egységes működésének a hívei a működőképes szövetségi mechanizmusokat védték. 1990-ben a szlovák köztársasági kormány (Vladimír Mečiar kormányfóval az élén) még a védelem, a pénzügyek, a külpolitika, az adó- és vámpolitika és bizonyos átfogó környezetvédelmi kérdések területére kívánta kijelölni a szövetség kompetenciáit. Ezt később, már a kompetenciatorvény elfogadása után, folyamatosan szűkítette, ami permanens konfliktusokat eredményezett. Például 1990 végén, *Szlovákia láthatóvá tételének és önálló nemzetközi jogi szubjektivitásának* igényére hivatkozva, létrehozták a szlovák külügyi minisztériumot, és bizonyos kérdésekben önálló külpolitikába kezdtek (mint pl. a bősi erőmű megépítése vagy a németekkel szembeni kártérítési követelések hangoztatása). Módosították a szlovák ár- és bérpolitikát is, valamint saját elképzelések szerint kezdték alkalmazni a mezőgazdasági termelés dotálását, ami szinte azonnal gazdasági és szociális problémákat eredményezett az egész közös állam területén. Szlovák közgazdászok komolyan mérlegelték azt is, hogy köztársasági pénzkibocsátó bankot kellene létrehozni.

A kompetencia-törvény eltérő értelmezéséből nemcsak politikai, hanem gazdasági bonyodalmak is keletkeztek. Ezek közé tartozott a gazdasági reform törvényeinek, rendeleteinek végrehajtásával és a szlovák nehézfegyvergyártás leépítésével és átalakításával, valamint a fegyverkereskedelem szövetségi elveivel szembeni szlovák ellenállás. A gazdasági reform és a nehézfegyvergyártás leépítése a szlovákokat szinte azonnal szociális és gazdasági katasztrófával fenyegette. Rendkívül gyorsan megnőtt a munkanélküliség. (Amíg a cseheknél átlagosan 3 százalékos volt, addig a szlovákoknál 10-12 százalékosra emelkedett.) A reform a szervesen fejlődött iparral rendelkező cseh gazdaságot nem érintette annyira hátrányosan, mint a szlovák gazdaságot. Ezért a szlovák politikusok nagy része a „csehek” által kitalált gazdasági reformot úgy értékelte, hogy a szlovák sajátosságokat nem veszi figyelembe sőt: szlovákellenesnek tartották, és emiatt egyre határozottabban elutasították.

Az alkotmányozás másik alapvető problémája az volt, hogyan tehető *autentikussá, önként vállalttá és alulról építkezővé a föderáció.* Itt az volt a kérdés, hogy a szövetség felépítésében a köztársaságok-e az elsődlegesek és a szövetség a másodlagos, vagy fordítva, és hogy melyiknek a jogaiból eredeztethetők a másik jogai. Az alkotmányok megalkotásának alapvető kérdése is megfogalmazódott ennek során: az tudniillik hogy *a köztársaságok az állami önrendelkezés szintjén bírnak-e a hatáskörök mindegyikével, s ezekből adnak át, ruháznak át a szövetségre olyan állami hatásköröket, amelyeket szükségesnek tartanak, vagy fordítva: minden állami hatáskörrel elsődlegesen a szövetség rendelkezik?*

Ezek olyan államfilozófiai és jogfilozófiai kérdéseknek bizonyultak, amelyek a csehszlovák állam sorsdöntő kérdéseivé váltak. A hatáskörök elsődleges vagy másodlagos voltának kérdése ugyanis a csehek és a szlovákok egymással szembeni bizalmatlanságát, gyanakodását erősítette fel. A csehek azzal vádolták a szlovákokat, hogy azok úgy akarják szétverni a közös államot, hogy az államot illető jogköröket a köztársaságoknak akarják adni, és ezzel olyan helyzetet akarnak teremteni, amelyben – akár csak egy pillanatra is – államjogi vákuum keletkezik, amikor is a szlovákok kikiálthatják önálló államukat.

Az *alkotmány-előkészítés* folyamata során tehát három alkotmánnyal számoltak: egy szövetséggel és két köztársasággal. Azonnal probléma keletkezett abból, hogy a három alkotmány egymással milyen jogi és politikai viszonyban álljon, és hogy melyik alkotmányokat készítsék el előbb, és melyeket később, valamint hogy ezek mit tartalmazzanak. A vita világossá tette, hogy a cseh és a szlovák politikai vezetés eltérően értelmezi a szövetséget. A cseh politikusok többé-kevésbé egyértelműen a felülről építkező szövetséget támogatták (tehát azt, hogy államjogilag a szövetség az elsődleges, a köztársaságok pedig másodlagosak), a szlovák politikusok viszont (a Szlovák Nemzeti Párt és a V. Mečiar által létrehozott Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom kivételével, akik közül az első a teljes szlovák állami önállóságot, a második zavarosan megfogalmazott konföderációt tűzött ki célként) mind az alulról építkező szövetséget támogatták. A csehek azt támogatták, hogy a köztársaságok teljes szuverenitásuk deklarálása nélkül, köztársasági részalkotmány segítségével ruházzák át a szövetségre azokat a hatásköröket, amelyeknek feltétlenül közös irányítás alá kell kerülniük. A szlovákok azt akarták, hogy a szuverenitást deklaráló alkotmányok a köztársaságokat illessék, amelyek így, ennek alapján ruháznak át jogköröket a szövetségre. Tehát az volt a kérdés, hogy *a szövetségi alkotmány legyen-e a teljes, a tiszta állami alkotmány, és a köztársaságokéi legyenek a csonka alkotmányok, vagy pedig fordítva: a köztársaságokat illesse a teljes állami alkotmány joga, s a szövetségé legyen a csonka alkotmány.*

Ez a vita tehát az államjog filozófiai alapkérdéseit vetette fel. A szlovák akarat szerint a kompetenciákat tekintve a köztársaságoké az elsőbbség, őket illeti a teljes állami szuverenitást deklaráló alkotmány: saját területükön ők rendelkeznek minden teljhatalommal, s mint elsődleges teljes politikai és jogi szubjektumok, saját akaratukból, kedvük és érdekük szerint, önként és annyi időre, amennyire akarják, ebből a teljhatalomból átruházhatnak néhány jogkört a szövetségre. Az alulról építkező föderáció elve a két nemzeti köztársaság alapjáról építkező föderáció: ehhez a kompetenciák elosztásának mikéntje megkövetelte a szövetség működőképessége határainak pontos és alapos elemzését, körülhatárolását.

Az új államjogi berendezkedésről és az alkotmányozásról folyó viták akkor feneklettek meg végérvényesen, amikor kiderült, hogy a két politikai elit olyan bizalmatlan egymással szemben, hogy a megoldás, amelynek éppen ezen bizalomra kellett volna épülnie, nem lehetséges. Ez a belső államszerződés kérdésében vált mindenki előtt világossá. Szlovák nyomásra ugyanis abban egyeztek meg, hogy mivel a három alkotmány egymáshoz való jogi viszonyát tekintve nem tudnak közös nevezőre jutni, *a szövetség jogi és politikai alapjának a két köztársaság közötti államszerződésének* kell lennie. Ezzel a szlovák fél ki akarta fejezni a köztársaságok szuverenitásának abszolút jellegét, azok szövetség fölé helyezését, és szerződéses formába akarta foglaltatni a két nemzet, a két társadalom azon akaratát, hogy közös államban éljenek tovább.

Ezt a csehek azzal utasították vissza, hogy államszerződés csak önálló államok között jöhet létre, a köztársaságok pedig nem önálló államok, ehhez a szövetségnek de facto és de jure meg kell szűnnie, ami mind belpolitikailag, mind külpolitikailag rendkívül veszélyes volna. Az államjogi jogfolytonossági vákuumot egyetlen állam sem engedheti meg magának, hiszen bárki visszaélhet vele. Ezt az érvelést a szlovákok a csehek velük szembeni bizalmatlanságaként értelmezték. A csehek nem akartak államszerződést kötni a szlovákokkal, akik viszont ragaszkodtak ehhez, mondván, hogy „sima” szerződéseket és egyezményeket már kötöttek az együttéléstről, de ezek eredményeként, a csehek mindig a szlovákok fölébe kerekedtek. Az államszerződés lenne tehát az egyenjogúság biztosítója és a szövetségi alkotmány alapja.

A szerződés elnevezését illetően most is a csehek „kerekedtek” a szlovákok fölébe, mert elérték, hogy a szerződést ne államszerződésnek nevezzék, csak simán szerződésnek. Ennek aláírására azonban már nem kerülhetett sor, mert a szlovák parlament elnöksége nem fogadta el a szövegét, a szlovák parlament elé tehát nem is került. E kudarccal a két köztársaság politikusai közötti tárgyalások 1992 februárjában – a választásokra való készülődés ürügyén – megszakadtak. Ezt az 1992. júniusi választások után nem újították fel. Az állam jövőjének kérdésében új alapú és új felállású tárgyalások kezdődtek; javarészt a két köztársaság miniszterelnökei (V. Klaus és V. Mečiar) között folytak, teljesen kizárva a halódó, már csak ügyvezetésre alkalmas szövetségi szerveket. Tétjük (a választás eredménye miatt is) már nem a közös állam megtartása, hanem az volt, hogy miként lehet a két köztársaságot békésen és alkotmányos úton szétválasztani.

A gazdasági és szociális problémák – amelyeket a szlovák politikusok és a szlovák társadalom is egyre inkább a szövetségi reform, tehát a szövetség számlájára kezdett írni – azt eredményezte, hogy kialakult egy majdnem általános szlovák szövetség

ségellenesség. Ez határozta meg az alkotmányozási folyamat jellegét, és tette lehetetlenné az új államjogi berendezkedés megvalósítását. Minél eredménytelenebb volt az alkotmányozási folyamat, annál inkább elterjedt a szlovák politikai pártok körében az önálló szlovák állam igénye.

A szlovák nemzet politikusai az önálló szlovák állam létrehozását még 1992-ben sem merték teljes mértékben felvállalni. A Szlovák Nemzeti Párton kívül egyetlen szlovák politikai párt és mozgalom sem tűzte programjára az önálló szlovák állam létrehozását, még Mečiar Demokratikus Szlovákiáért Mozgalma sem. Még az 1992-es választások után, azaz a föderális állam szinte teljes megbénulása után sem akarták a teljes állami önállóság felelősségét önként vállalni. Erre a közös állam utolsó fél évében a cseh politikusok (elsősorban Václav Klaus) kényszerítették rá őket.

Az új államjogi berendezkedésre vonatkozóan sokféle koncepció született, az unitarisztikustól a föderalistán, a konföderalistán és az unióson át a teljes állami szuverenitásig. Többen voltak, akik megpróbálták rendet teremteni e tarkaságban, és megpróbálták a zavarodott cseh és szlovák társadalom előtt világossá tenni, hogy a politikusaik által felvetett államjogi formációk közül melyik mit is jelentene valójában. A „rendteremtők” közé tartozott V. Klaus is, aki előbb szövetségi pénzügyminiszterként, majd cseh miniszterelnökként a gazdasági reform, az egységes gazdasági tér és a pénzügyek egyben tartása érdekében szállt be a vitába. Rendszerint azt hangoztatta, hogy a közös állam csak vagy unitarisztikus vagy föderalista lehet, mert a konföderalista és uniós koncepciók már nemzetközi jogi szubjektivitással rendelkező önálló államokat feltételeznek. Többször kijelentette, hogy a föderális államnak csak akkor van értelme, ha az állami attribútumokat meghatározó jogkörök (pénzügy, külügy, védelem, adó- és vámpolitika, egységes gazdaságirányítás) a szövetségi államot illetik, és nem oszlanak meg a köztársaságok között. Gazdasági és pénzügyi kérdésekben olyannyira „hajthatatlannak” mutatkozott, hogy amikor a szlovák politikusok és közigazdászok köztársasági jogkörű pénzverésről kezdtek álmodozni, akkor visszaküldte őket az általános iskolába, hogy „tanulják meg rendesen a leckét”. Klaus – már cseh miniszterelnökként – valójában akkor döntött úgy, hogy szét kell választani a két köztársaságot, amikor a szlovák miniszterelnök, V. Mečiar arról beszélt, hogy a szlovák térfélen nem engedi meg, hogy cseh elképzelések szerinti gazdasági és szociális reformot valósítsanak meg, valamint amikor Mečiar a közös szövetségi államot annak megbénított formájában akarta „befagyasztani”, és arra tett kísérletet, hogy az 1993-as költségvetés még közös legyen.

A KÉT TÁRSADALOM ELTÉRŐ VONÁSAI

Csehszlovákia szétválásának mély társadalmi okai abban rejlenek, hogy a két társadalom az együttélés hetvennégy éve alatt egymástól eltérő jellegzetességeket mutatott. Minden lényeges elvi, értékrendi és politikai-társadalmi kérdést illetően megmutatkozott, hogy a csehek és a szlovákok nem azonos célokat követnek, nem azonos időben élnek, nem azonos fontossági sorrendeket állítanak fel – különösen akkor, amikor arról a lényegi kérdésről volt szó, hogy a közös állam milyen úton és milyen politikai-jogi és gazdasági rendszerben haladjon tovább. Ennek okait szokás azzal a tagadhatatlan ténnyel magyarázni, hogy a cseh társadalom a közép-európai térség nemzetileg, gazdaságilag és politikailag fejlett társadalmi közé tartozik, míg a szlovák társadalom, történelmi meghatározottsága miatt, nemzeti, gazdasági és politikai fejlődési lehetőségeit tekintve a csehekénél jóval fejletlenebb, azaz megkésett társadalom. Problémáinak alapvető elemei e megkésettiségből adódnak. A csehek és szlovákok közös államában felmerült nehézségek és nézeteltérések a két társadalom eltérő jellemzőiből adódtak, mely eltérések a csehszlovák föderáció felbomlásának alapvető okaként értelmezhetők.

Az értékrend, gondolkodásmód, nemzeti-közösségi célok, önszervezési elképzelések és minták közötti eltérések az együttélés során időnként drámai körülmények között nyilvánultak meg. Ez határozta meg az 1990 és 1992 közötti időszakot is. Szociológiai felmérések eredményeinek értékelése során többször hangzottak el olyan mondatok, hogy *a közös állam két felében* a mutatók olyanok, mintha *két külön társadalomról* lenne szó. Mind a szétválás néhány éve, mind a szétválás utáni önálló államiság eredményei azt mutatják, hogy a cseh és a szlovák valóban két külön, bizonyos elemeiben egymással ellentétes társadalom. Ennek logikus következménye, hogy minden sorsdöntő pillanatban, amikor a közös ország további sorsának, politikai és társadalmi rendjének meghatározása volt a tét, az elképzelések fontos elvi kérdéseket illetően eltérőek voltak. Emiatt mindig is elképzelhetőnek tűnt, hogy a két társadalom egy idő múlva semmilyen szövetségi vagy konföderatív formában sem maradhat meg egy közös államban. A szétválásnak elsősorban belső, társadalmi, politikai és gazdasági okai voltak. A külső, külpolitikai és geopolitikai körülmények csupán a szétválást elősegítő, de azt nem indukáló okoknak tekinthetők.

A két társadalom eltérő céljait a legvilágosabban az a fent elemzett tény mutatja, hogy a csehek a szlovákokkal közös, de cseh dominanciájú államot akartak szervezni, a szlovákok viszont már a saját nemzetállamukat akarták megvalósítani.

A két társadalom közötti politikai értékrendi eltéréseket a politikai szabadság légkörében megindult és lefolyt *pártosodási fo-*

lyamat eltérő jellege is mutatta. Egymáshoz hasonló csak a két mozgalom (a cseheknél a Polgári Fórum, a szlovákoknál a Nyilvánosság az Erőszak Ellen) indulásának pillanata volt. Ez fél éven belül eltérő osztódásokat eredményezett, az osztódások pedig mindvégig súlyos parlamenti és kormányválságokat szültek.

Az ország szlovák részében a pártosodási folyamat centrális problémakörét a nemzeti emancipáció beteljesítése, tehát az önálló szlovák államiság vállalása vagy elutasítása és a szociális biztonság, az etatizmus alkotta, míg a cseh térfélen a gazdasági és társadalmi-politikai rendszer demokratizálása, azaz a reform kérdése volt a legfontosabb. A pártosodási folyamat eltérő jellege egyúttal az eltérő politikai kultúrák meglétére is rámutatott. A cseh társadalomban a liberális és radikális gazdasági átalakító program; valamint a polgári állam és értékrend formálta a pártosodást, így itt a polgári társadalom differenciálódása a hagyományos jobb- és baloldali értékek mentén ment végbe. A szlovák társadalomban nem a gazdasági és politikai reformprogram volt a meghatározó kritérium, hanem az államjogi kérdés megoldása; a gazdaságpolitikában az állami paternalizmus és a szociális biztosítékok rendszerének megőrzése volt kívánatos. Itt a nemzeti baloldali és etatista erők kerültek túlsúlyba, akiknek saját alternatív – leginkább harmadik utas – rendszerük megvalósítása az önálló Szlovákia létrehozásával látszott biztosíthatónak. Az így felálló erőviszonyok fokozatosan „szétszedték” a föderációt, és a két köztársaságban megerősítették az eltérő politikai és gazdasági fejlődés lehetőségét.

A két társadalom mély különbségeinek meglétét igazolta a gazdasági reform eltérő értelmezése és fogadtatása is. Az 1990-ben előkészített és 1991-ben bevezetett radikális gazdasági reform – a kompetenciatorvény fentebb ismertetett hatásainak alapján – eltérő gazdasági és szociális helyzeteket eredményezett. A radikális reform sokkhatásai – mint már többször is írtam – túlnyomórészt Szlovákiát sújtották, ezért a szlovák politikusokban és a szlovák lakosságban fokozatosan erősödött a reformmal szembeni elutasítás. Indokaik között – a szlovák sajátosságok hangoztatása mellett – ott található az a szociális és állampaternalista álláspontok, amelyek az előző negyven év újracosztási mechanizmusait tekintik megfelelőeknek, valamint az etatisztikus ideológia túlsúlya is. Szlovákiában a gazdasági reformhoz való viszonyban is határozottá vált a baloldali és a nemzeti orientáció, Csehországban viszont a jobboldali és individuális polgári értékrend, a teljesítményorientáltság – a szlovák reformfelfogás és reformértékelés fordítottja – volt jellemző. Csehországban a gazdasági és politikai rendszer átalakítására összpontosító törekvés elsősorban a reform formájáért és jellegéért vívott harcban nyilvánult meg, Szlovákiában pedig a szlovák sajátosságokat figyelembe vevő, lassú és fokozatos gaz-

dasági reform – rendszerújítás nélküli – megvalósítása lett a cél, amit egyre határozottabban az államilag önálló Szlovákia keretei között, a cseh jobboldali nyomás nélkül láttak véghezvethetőnek.

A szövetségi állam szétválásának okai között található *a két társadalom eltérő értékrendje*. Ez a szociális, kulturális és gazdasági struktúrák történelmileg kialakult különbségeiben gyökerezik, és megnyilvánul a politikai értékrend eltéréseiben is. Míg a szlovákok értékrendjükben a nemzetet mint abszolút értéket a legmagasabbra emelték, és identitásuk legbiztosabb pontjának tartották, addig a csehek a pragmatizmust és a nemzeti realizmust helyezték saját értékrendjükben előkelő helyre. A szlovákok számára a nemzet megőrzése, megvédése, megtartása volt a létfontosságú érték, a csehek ezen értéket már régen lejjebb helyezték értékrendjükben. Cseh oldalon a polgári értékrend, szlovák oldalon a nemzeti értékrend volt napirenden. Ebből is világos, hogy – mint említettem – a két társadalom nem azonos társadalmi és történelmi időben élt, ami a közös állam koncepciójának megalkotásában is súlyos zavarokat okozott.

A közös szövetségi állam felbomlásának voltak *külpolitikai okai* is, amelyek azonban nem határozták meg olyan mélyen az eseményeket, mint a belső okok. A külpolitikai okok elsősorban a térségben addig érvényes *nagyhatalmi érdekszféra módosulásában*, azaz megszűnésében keresendők. Új nemzetközi politikai helyzet alakult ki, amelyet leggyakrabban nagyhatalmi vákuumként jellemeznek. Ez azzal együtt, hogy a térségre nézve a biztonságot és a külső és belső stabilitást illetően veszélyes helyzetet teremtett, több nemzetnek, így a szlováknak is, lehetővé tette, hogy az addigi status quót felborítva létrehozza önálló államát, s ezzel kész helyzetet teremtsen, kész tények elé állítsa az újraalakuló, átrendeződő nagyhatalmi politikát és geopolitikai erőteret.

A szlovák nemzeti és nacionalista politikusok nagy része – helyesen – *ezt az időszakot ítélte megfelelőnek az önálló állami-ság megteremtésére*. A nyugat-európai integrációs folyamatokhoz csatlakozás lehetősége nem a közös állam még szorosabb integrációját, hanem ennek ellenkezőjét, tehát dezintegrációját, azaz felbomlását vetette fel. A szlovák önállósodás szószólói ezt azzal indokolták, hogy a nacionalizmusoknak „el kell végezniük” az európai államok integrációja előtti feladatokat, aminek legfontosabb előfeltétele a szuverén nemzetállamok létrejötte. A nacionalista harc (és így a szlovák önállósodás is) az autentikus nemzeti jogok érvényesítését szolgálja, és segíti azt, hogy az egységes Európában ne jöhessen létre új egyenlőtlenség. Minden európai nemzetállam kialakulása tehát az új Európa létrejöttének politikai és kulturális előfeltétele.

A közép-európai térség stabilitása nagymértékben függ a csehek és a szlovákok belső és külső stabilitásától. Az első akadályt

eredményesen legyőzték akkor, amikor békésen, alkotmányos keretek között, 1992. november végén elfogadott alkotmányos törvénnyel (bár népszavazás nélkül, tehát nem teljes körű legitimitással) sikerült kettéválasztaniuk az országot. A térség további geopolitikai sorsa azonban még mindig szorosan kötődik a két, önállóvá vált köztársaság kül- és geopolitikai sorsához. A két önálló köztársaságon belül folyó belpolitikai harc befolyásolja geopolitikai hovatartozásuk kérdését.

II. A JUGOSZLÁV FÖDERÁCIÓ FÖLBOMLÁSA

Az előzményekről

A délszlávok (valamint az albánok) elmúlt közel 200 éves történetéről, a jugoszláv állam létrejöttéről, fejlődéséről és felbomlásáról immár könyvtárra való irodalom született. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy nincs e 200 évnek szinte egyetlen napja se, amelynek értékeléséről ne folya mind a mai napig késhegyig menő vita. Ez érvényes mind az egyes nemzetek közötti vitákra, mind pedig az egyes nemzeteken belül a különböző meggyőződésű politikusok és értelmiségiek közötti nézeteltérésekre.

Az 1918-ban létrehozott délszláv állam a délszláv nemzetek akaratanak és a külső nyomás kényszerének szülötte. Szerbek, horvátok és szlovénok között a 19. század folyamán alakult ki egy közös állam létrehozásának gondolata. Ezen belül a legkülönbözőbb elképzelések alakultak ki azt illetően, hogy milyen legyen az egyes nemzetek egymáshoz való viszonya. Ezek részletezésére itt nem térek ki, csak annyit jegyzek meg, hogy ezekben egyaránt jelen volt mind az együttműködésnek, mind a másik nemzet bekebelezésének igénye: a szerb és a horvát politikusok, értelmiségiek egy része a másik rovására szeretne volna biztosítani saját vezető szerepét a majdani államban. Egy ideig az is kérdéses volt, hogy csak az Osztrák–Magyar Monarchián belül élő délszlávok alkossanak-e közös államot, vagy pedig a Szerb Királysággal együtt hozzák-e létre a délszláv közösséget. Először az első elképzelés valósult meg: 1918. október 29-én kiáltották ki a Szlovén–Horvát–Szerb államot. Ez köztársasági berendezkedésű volt, mely bizonyos elemeiben konföderatív jelleggel bírt. Az új állam azonban képtelen volt megbirkózni az olasz hadsereg támadásával, s ezért a Szerb Királyság segítségét kérte. A segítséget megkapta, de nagy árat volt kénytelen fizetni érte: a két önálló állami egységet a szerb monarchia vezetésével egyesítették, a köztársaság helyett centralizált, unitarista királyság jött létre, amely az egységes jugoszláv nemzet kialakítását tűzte ki célul. A szlovénok és horvátok mássága iránt nem túl sok megértést tanúsító szerb politikával szembeni elégedetlenségét jól mutatja az új állam híres alkotmányáról, az ún. vidovdani alkotmányról 1921-ben megtartott szavazás. A 419 képviselőből 223-an szavazták meg az alkotmányt, míg 36-an ellenszavazatukkal, 159-en pedig távolmaradásukkal fejezték ki nemtetszésüket. Az említett módon tiltakozó szlovén és horvát politikusok a saját etnikai területükön leadott szavazatok mintegy 2/3-át tudhatták magukénak.¹

A két világháború közötti délszláv állam az egyes nemzetek politikusai közötti pragmatikus együttműködésnek éppúgy tere-

pe volt, mint az elégedetlenkedők által megfogalmazott autonomista és (kon)föderációs elképzeléseknek. Ezzel összefüggésben két dolgot szeretnék kiemelni. Egyrészt azt, hogy „Jugoszlávia népeinek történeti-civilizatorikus tagoltságából tehát nem származott olyan politikai automatizmus, amelyet sokan feltételeznek: a tényleges politikai folyamatokban nem általában a »balkáni szerb« és a »közép-európai horvát-szlovén« oldal állt szemben egymással”. Másrészt azt tartom fontosnak, hogy döntő többségében mind a horvát, mind a szlovén értelmiségiek a szuverenitás olyan értelmezésében gondolkodtak, amely nem kérdőjelezte meg a közös délszláv állam létét. (Juhász, 1997: 16–17.; Szilágyi, 1993: 176.). Ugyanakkor olyan sajátos helyzet alakult ki, amellyel szinte mindegyik fél elégedetlen volt. A horvátok és a szlovénok növelni szeretnék volna nemzeti önállóságukat; a nem államalkotónak minősülő muzulmánokat, macedónokat, Crna Goraiakat és a nem délszláv lakosokat a szerb asszimiláció fenyegette; a szerbek közül mind a nagyszerb igényeket táplálók, mind a jugoszlávizmus kialakítását igénylők úgy érezték, hogy nem érték el céljukat. (Juhász, 1997: 19–20.)

A második világháborúban a Tito által vezetett kommunisták – a nagyszerb törekvéseket megfogalmazó Draža Mihajlović csetnik vezető elképzelésével szemben – az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabnadító Antifasiszta Tanácsa) 1943-ban megtartott ülésén a háború után kialakítandó délszláv állam föderatív berendezkedése mellett foglaltak állást. Sőt, a szlovénok és néhány más nemzetiségű politikus követelésére elfogadták, hogy az alkotmány tartalmazza az elszakadás jogát is. Ennek megfelelően az 1946-os alkotmány első szakasza szerint: „A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság köztársasági formájú szövetségi népi állam, olyan egyenjogú nemzetek közössége, amelyek az elszakadást is magába foglaló önrendelkezési jog alapján kifejezték az irányú óhajukat, hogy közös föderatív államban éljenek.”² Ezzel összefüggésben meg kell jegyezni, hogy a későbbi viták során a szerb értelmiségiek egy része az ilyen megfogalmazásokat (ez az elv ugyanis az 1974-es alkotmányban is változatlanul szerepelt) úgy értelmezte, hogy az önrendelkezés jogát az egyes nemzetek már felhasználták (konzumálták), amikor a második világháború idején kialakult formációktól elszakadtak és beléptek Jugoszláviába. Mások, mindenekelőtt a horvátok és a szlovénok, azzal érveltek, hogy a nemzeti önrendelkezés olyan örök és elidegeníthetetlen jog, amelyet egy nemzet sem konzumálhat egyszer s mindenkorra. Ugyancsak figyelemre méltó az 1946-os alkotmány 9. szakasza, amely szerint: „A Jugoszláv Föderatív Népköztársaságba tartozó népköztársaságok szuverenitását csak azok a jogok korlátozzák, amelyeket a jelen alkotmány ad a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságnak.” A jugoszláv föderáció problémáival foglalkozó Beckmann-Petey ezt a szakaszt úgy értelmezi, hogy ez az alkotmány a köztársaságokat szuverén ál-

lanként határozza meg. Ugyanakkor azt állítja, hogy a későbbi jugoszláv alkotmányok már nem említik a köztársaságok szuverenitását, amiből az következik, hogy csak a szövetség a szuverén, a köztársaságok viszont államjogi értelemben nem azok. Megjegyzem, hogy az 1974-es alkotmány idevonatkozó részének hivatalos magyar fordítása szerint az egyes köztársaságokra az alábbi meghatározás érvényes: „A szocialista köztársaság a nép szuverenitásán... alapuló állam.” Az egyes köztársaságok 1974-es alkotmányai pedig hangsúlyozták e köztársaságok államiségét.³

Mindez egyebek mellett azért is fontos, mert a későbbiekben, mindenekelőtt a nyolcvanas években komoly vita folyt arról, hogy állam-e a köztársaság, illetve, hogy kinek van és kinek lehet szuverenitása. Mindenekelőtt a szerbiai politikusok vélekedtek úgy, hogy a föderáció rendelkezik a szuverenitással, amelyből bizonyos elemeket az 1974-es alkotmány átadott ugyan a köztársaságoknak, s ezeket vissza kell adni a föderációnak. A horvátok és a szlovénok pedig azt hangsúlyozták, hogy a köztársaságok rendelkeznek a szuverenitással, ám ezek egy részét önként ráruházták a föderáció szerveire. A titói Jugoszlávia történetének egészére érvényes Várady Gyula 1971-ben megfogalmazott megállapítása: „Jugoszláviában szinte állandóan napirenden van a föderációs rendszer mechanizmusának, a köztársaságok egymáshoz való viszonyának kérdése” (Várady, 1971: 65.) 1946-ban például a szlovénok – akiket 1945 decemberében már megfeddtek azért, mert terjedt közöttük az erős Szlovén Köztársaságról szóló elképzelés és szeparatista tendenciák is érzékelhetőek voltak – megpróbáltak szembeszállni a centralizáló törekvésekkel. A következő másfél évtized azonban épp a centralizáció megerősödését eredményezte, és az ezzel való szembenállás nem ölthetett látványos formákat. Az 1960-as évtizedben viszont, amikor nyilvánvalóvá lett a társadalom és a gazdaság liberalizálásának szükségessége, lánggra kapott a nemzetek közötti nézeteltérés addig lefojtott parazsa is. 1968-ban a diáklázadásokkal egy időben a koszovói albánok körében megjelent a Koszovó Köztársaság jelszava. A szlovénok körében 1968–1969 folyamán a köztársasági és a szövetségi vezetés között vita alakult ki a szövetségi beruházások ügyében, és egyre többen emlegették a konföderatív átalakulás szükségességét. 1970–71-ben a horvátok körében tört ki elégedetlenség a devizabevétel központi elvonása miatt, s ekkor a reformtörekvéseken túl nemzeti követeléseket is megfogalmaztak. A liberális irányultságú vezetők Szerbiában és Macedóniában is gazdasági reformokat akartak. A titói-kardelji vezetés egyfelől eltávolította a túl messze merészkedett köztársasági vezetőket (Marković-Krzavac, 1985.), másfelől 1974-ben kompromisszumként olyan szövetségi alkotmányt vezetett be, amelyik meglehetősen nagy önállóságot adott az egyes köztársaságok-

nak. Ezzel igyekezett azoknak a kisebb nemzeteknek a félelmét csökkenteni, akik a szerbeknek a szövetségi szervezetekben meglévő túlsúlyától és általában is a szerb hegemoniától féltek. A leváltások következtében mindenütt keményvonalas vezetők kerültek hatalomra. Ezek legtovább, 1989-ig, Horvátországban akadályozták a változásokat, Szlovéniában viszont a nyolcvanas évtized elejétől erőteljes liberalizáció indult meg.

Az 1974-es alkotmány a következő években a viszályok egyik legfőbb kiindulópontjává vált. A szerb értelmiségiek főképpen két dolgot nehezményeztek. Szerintük az alkotmány azzal, hogy Szerbiában két jelentős jogkörökkel bíró autonóm tartományt (a vajdaságit és a koszovóit) hozott létre, Szerbiát valójában megfosztotta államiságától, ha tetszik: állami szuverenitásától. Másrészt azt nehezményezték, hogy az egyes köztársaságok túlságosan is önállóvá váltak. Megítélésük szerint az alkotmány azon előírása, hogy a döntéseket konszenzus alapján kell meghozni, teljes mértékben blokkolta a föderáció döntéshozatali mechanizmusát, és autark módon gazdálkodó köztársaságok kialakulását, nemzeti politikai elitek létrejöttét segítette elő (Mihailović, 1985.). 1981-ben írott könyvében Mihailović az 1965 előtti időkhöz kívánt visszatérni: egységes jugoszláv piac kialakítását, egységes tervezést követelve, bizonyos piacgazdasági elemeket a kommunista gazdasági mechanizmus eszközeivel kívánt egyesíteni. Mihailović könyvét azért érdemes kiemelni, mert az ott megfogalmazott elképzelés a nyolcvanas évek számos szerb követelésének – egyebek között a Szerb Akadémia híressé vált 1986-os memorandumának – forrása; sőt, bizonyos mértékig az Ante Marković szövetségi kormányfő által 1989 és 1991 között vallott elképzeléseknek is az előképe.

Az 1971-es alkotmány-kiegészítésekkel, illetve az 1974-es alkotmánnyal a szerb értelmiségiek egy része már a hetvenes években is elégedetlen volt, de az elégedetlenség csak a régi vezetők halálával (Kardelj: 1979, Tito: 1980) került a felszínre. Többen úgy vélekednek, hogy Jugoszláviát egyébként is elsősorban Tito karizmatikus személye tartotta össze. Tény, hogy Tito halála után a szövetségi állam legfelsőbb irányítása egy, az egyes köztársaságok által delegált politikusok alkotta kollektív vezetés kezébe került, amely nem volt mindig hatékony. Az is tény, hogy a koszovói albánok 1981-es lázadása, amelynek során ismét köztársasági státust követeltek, radikalizálta a szerbek álláspontját. Szerb vélemények szerint az a tény, hogy 1978-ban Horvátország és Szlovénia az Alpok–Adria Együttműködés tagja lett, ezt a két köztársaságot, mindenekelőtt Szlovéniát, a nyugati integráció irányába fordította. Mindezek miatt a szerbek körében egyre erőteljesebb volt a félelem, hogy Jugoszlávia dezintegrálódik, Jugoszlávia szétesése pedig szempontból a szerbség „trianonizálódásához” vezetett volna. (Juhász, 1997: 37.). A szerbek ezért az 1974-es alkotmány reformját, a föderá-

ció központi szervei szerepének megerősítését kívánták, azaz centralizációt követeltek. A többiek, mindenekelőtt a szlovénok, viszont szembeszálltak az alkotmány recentralizációs jellegű átalakításának igényével.

A válságos nyolcvanas évtized

Nem túlzás azt állítani, hogy az 1980-as évtized szerbek és szlovénok szövetségi alkotmány reformjára vonatkozó vitájának jegyében telt el. A többi köztársaság politikusai ezekben a vitákban szinte alig vettek részt. A szlovénok (majd a hozzájuk csatlakozó horvátok is) azt hangoztatták, hogy egyidejűleg kell biztosítani a délszláv nemzetek önállóságát és a jugoszláv népek egységét, de ennek alapja nem lehet az úgynevezett integrális jugoszlávság. A szerb értelmiségiek viszont úgy vélték: „a föderáció olyan rendszer, amely integrálja a társadalmat. Ez a föderáció első imperatívusza.” (Szilágyi, 1998: 49.)

Az alkotmányvita együtt járt a délszláv gazdaság és kultúra körül kirobbant vitával. Az egyik legjelentősebb szerb író, Miodrag Bulatović 1982-ben élesen támadta a „szlovén nyelvi és kulturális szeparatizmust”. A szerbek a kultúra területén is központosított megoldásokat szorgalmaztak, aminek a szlovénok élesen ellenálltak. Az évtized folyamán éles vita bontakozott ki azt illetően is, hogy a szerbek vagy a szlovénok zsákmányolják-e ki jobban a másik nemzetet. A szlovénok a belgrádi föderációs központ elvonásait és a nem hatékony gazdálkodást tették szóvá; a szerbek viszont úgy vélték, hogy a szlovénok a fejletlenebb déli köztársaságok területéről beszerzett olcsó nyersanyagokkal és az ottani olcsó munkaerő kizsákmányolásával biztosítanak a maguk számára hatékony gazdaságot és a többi köztársaságénál magasabb életszínvonalat. Mindezek következtében egyre inkább olyan légkör alakult ki, amelyben az egyes köztársaságok lakói és vezetői úgy érezték, hogy a többi köztársaság törekvései akadályozzák sikeres fejlődésüket, sőt: nemzeti létükben fenyegeti őket.

Mindezt drámaibbá tette, hogy a jugoszláv gazdaság helyzete az 1980-as évtizedben egyre nehezebb lett: a gazdaság az új kihívásoknak nem tudott megfelelni teljesítőképessége visszaesett, és komoly gondokat okozott a külföldi adósságok törlesztése is. A Szovjetunióban bekövetkező változások is azt mutatták, hogy az addigi kommunista gazdasági-politikai módszereken változtatni kell. Az alapvető kérdés az volt, hogy mit és milyen módon kell megváltoztatni. 1986-tól – ekkor lett Slobodan Milošević a szerbiai, Milan Kučan pedig a szlovéniai kommunisták vezetője – egyre inkább eltért és egymással egyre jobban szembekerült a két köztársaság politikai, gazdasági, társadalmi fejlődése.

Milošević módszerei hamar nyilvánvalóvá váltak. Populista eszközökkel megnyerte magának a lakosság és a párttagság jelentős részét; a párton és a tömegtájékoztatáson belül komoly tisztogatásokba fogott. Utcai tüntetéseket, nagygyűléseket szervezett és az utca nyomását használta fel arra, hogy megbuktassa a vele szembehelyezkedő vezetőket, mindenekelőtt a vajdasági autonómiát védelmező helyi politikusokat. Figyelemre méltó, hogy az addigi vezetőkkel elégedetlen értelmiségiek közül nagyon sokan felsorakoztak az előző pártvezetést szidalmazó, a változások szükségességét hangoztató és a szerb nemzeti sérelmeket (mindenekelőtt a koszovói szerbek sérelmeit) is felvállaló Milošević mögé, aki körül Szerbiában egyre erőteljesebb vezérkultusz alakult ki, s aki a feszültségkeltés mesterének bizonyult. Ezek a szerb értelmiségiek nem fogadták el azt a véleményt, hogy az ilyen típusú „utcai demokrácia” nem szolgálja Jugoszlávia demokratizálását. A szlovénok és a szerbek között már korábban is zajló médiaháború Milošević színrelépésével meglehetősen eldurvult.

Sorsdöntő három év: 1988–1990.

Ezekben az években az elvi viták mellett immár konkrét politikai összecsapásokra is sor került. Amíg a szövetségi hadsereggel 1988-ban összeütközésbe kerülő ljubjanai négyek ellen indított pert (Silber-Little, 1996: 60–73.) a szlovénok és a horvátok a jogállamiság megcsúfolásának tekintették, a mellettük tüntető szlovénok magatartását pedig (akárcsak a külföldi megfigyelők általában) a demokrácia és a jogállamiság melletti kiállásként értékelték, addig a Milošević mellet felsorakozó szerb értelmiségiek mélyen elítélték a szlovénok „hadsereggellenes” magatartását. A már említett szerbiai nagygyűlésekkel kapcsolatban ugyancsak épp fordított volt az értékelés. Amíg a szerbek számára ezek a demokrácia megnyilvánulásai voltak, addig Kučan arra figyelmeztetett, hogy a „nemzeti viszályok, mítingek, különböző gyülekezések... uszító közvélemény-formálás kerültek... a figyelem középpontjába... a gazdasági, fejlődési és szociális témák szinte teljesen mellékessé váltak” (Szilágyi, 1998: 105.). Ennek az évnak az egyik legérdekesebb eseménye, hogy 1988 októberében a jugoszláv kommunisták egy időre összefogtak és leváltották Milošević egyik legfontosabb munkatársát –, de egyelőre nem teljesen világos, hogy miért nem sikerült a Milošević-tyel szemben akkor kialakult egységfrontot hosszabb időre fenntartani. Úgy tűnik, a legtöbben még mindig nem ismerték fel, hogy mekkora veszélyt jelent Milošević.

Egy horvát elemző már 1988 novemberében úgy látta, hogy Kučan és a szlovénok a gazdasági liberalizmus és politikai plu-

ralizmus mellett foglaltak állást, Milošević viszont a gazdasági liberalizmust a pártállam alapelemeinek (proletárdiktatúra, demokratikus centralizmus, egypártrendszer stb.) fenntartásával akarta megvalósítani. A Times egy szerb származású újságírója szerint Milošević ugyenbben az időben nem rejtette véka alá Kučannal szembeni gyűlöletét, és azt hangoztatta, hogy ő volt az első, aki kiállt a piacgazdaság bevezetése mellett.⁴ Ennél persze fontosabb, hogy amíg a szerb kommunisták valóban nem voltak hajlandók változtatni a politikai rendszer számos elemén, addig a szlovén kommunisták ezen a területen élen jártak. Ez igen világosan kiderült a jugoszláv kommunisták (JKSZ) 1990 januárjában megtartott kongresszusán.

Mielőtt erre kitérnék, szólnom kell az 1989-es év néhány eseményéről. Először is arról, hogy Szlovéniában és Horvátországban 1989 elején megindult a pártok szerveződése (Jugoszlávia több részén ez a folyamat mintegy egy évvel később kezdődött). Az 1990-es évtized eseményei miatt érdemes felidézni a szlovénok és szerbek közötti, számtalan összecsapás közül azt, amelyik 1989 februárjában zajlott a koszovói albánok miatt. A szlovén politikai elit (a hatalmon lévők éppúgy, mint az alakulóban lévő pártok politikusai) Ljubljana egyik kongresszusi termében politikai nagygyűlést tartott, tiltakozván a rendkívüli állapot koszovói bevezetése miatt. Milan Kučan ekkor egy olyan szempontot hangoztatott, amelyet sajnos sem akkor, sem azóta nem szívteltek meg az érintett felek. Kučan egyebek között az alábbiakra hívta fel a figyelmet: „Az albánok kétségtelenül fenyegettek a hegemonisztikus, mindenekelőtt a nagyszerb törekvésekkel szembeni harcokban. Koszovóban azonban a szerbek és a crna goraiak alkotnak kisebbséget. Az ő biztonságuk, szabadságuk, egyenjogúságuk nélkül nincs stabilitás, nincs együttélés és béke Koszovóban, Szerbiában és Jugoszláviában. Az albán többségnek kötelessége biztosítani ezt számukra.”⁵ A ljubljana-i nagygyűlést, ahol a szlovénok éles szavakkal bélyegezték meg a szerbek koszovói elnyomását, élőben közvetítette a szerb tévé. A szerbek az elhangzottakat magukra nézve sértőnek találták, és azonnal spontán gyűlésen tiltakoztak a szlovén vádak ellen és Miloševićet éltették.

A szerb politikusok a szlovénok Koszovóval kapcsolatos magatartását kihasználva először 1989 márciusában vezettek be a szlovénok elleni gazdasági korlátozó intézkedéseket, majd 1989 decemberében. 1989 márciusában Szerbia egyoldalú alkotmánymódosítással erőteljesen megcsonkította az autonóm tartományok jogkörét (az általánosan elterjedt tévhittel szemben formálisan nem szüntették meg az autonóm tartományokat). 1989 júniusában Milošević nagygyűlést tartott Koszovóban, ahol annak a véleményének adott hangot, hogy Jugoszlávia területén nem elképzelhetetlenek a háborús összecsapások. Közben – a Jugoszlávia-szerte lassan beinduló demokratizálódási

folyamattal párhuzamosan – egyre nyilvánvalóbbá vált a szerbek és a horvátok közötti ellentét is, az, amelyről Danilo Kiš már 1987-ben úgy nyilatkozott, hogy „a szerbek és a horvátok legszívesebben leöldösnék egymást.”⁶

A szerbiai értelmiségieknek az a törekvése, hogy az 1974-es alkotmány által kialakított viszonyok helyett centralizáltabb államot hozzanak létre, és Milošević említett politikai módszerei a szlovénokat és a horvátokat egyre inkább ellenállásra sarkallták. Kezdetben az 1974-es alkotmány számukra kedvező elemeket szerették volna megőrizni, illetve hangsúlyosabbá tenni. Az ismerttetett légkörben a szlovénok 1989 szeptemberében alkotmánymódosításokat fogadtak el. Ezek nagyobbik része a piacgazdasági átalakulást célozta, de – mintegy ezek védelmében – kimondta, hogy Szlovénia területén a köztársaság parlamentjének beleegyezése nélkül senki sem hirdethet ki rendkívüli állapotot, illetve pontosította az önrendelkezés jog szövetségi alkotmányban már amúgy is szereplő elvét. A 10. alkotmánykiegészítés szerint ugyanis: „A Szlovén Szocialista Köztársaság a szlovén népnek az elszakadási és egyesülési jogot is magában foglaló tartós, teljes és elidegeníthetetlen önrendelkezési joga alapján képezi a Jugoszláv Szocialista Köztársaság részét.”⁷ Ez a mondat végül is annak – a szlovénok által hangoztatott – nézetnek a jogi formába öntése, amely szerint a szlovénok nem hajlandók akármilyen (értsd: a szlovénoknak nem megfelelő, nem az európaizálódás irányába mutató) Jugoszláviában élni, azaz végső esetben kilépnek abból. Amíg a szlovénok az események elfajulásáért a miloševići politikát kárhoztatják, addig a szerb politikusok és értelmiségiek szerint a szlovén alkotmánymódosítás volt Jugoszlávia felbomlásának első etapja.

A szlovénok ellen 1989 decemberében meghirdetett újabb szerbiai gazdasági blokád közvetlen előzménye az volt, hogy a szerbek Koszovó ügyében Szlovénia fővárosában szerettek volna nagygyűlést tartani. A szlovén politikusok a korábbi szerbiai nagygyűlések tapasztalatai alapján attól tartottak, hogy a tüntetések kilengésekbe csaphatnak át, s ezért a tüntetésre indulókat nem engedték be Szlovénia területére. A szerbiai Népfront ezért kifogásolta, hogy Szlovéniában megsértik az állampolgárok szabad helyváltoztatási jogát, és a szlovén áruk elleni gazdasági blokádra hívta fel a szerb vállalatokat. Ezek egy része saját jól felfogott gazdasági érdeke ellenére is bojkottot hirdetett a szlovén árukra. A szlovénok hiába kérték Ante Marković kormányfőt, hogy járjon közbe az értelmetlen blokád megszüntetése érdekében, Marković azt válaszolta a centralizáció ellen küzdő szlovénoknak, hogy szavazzák meg a föderáció hatáskörének növelését, s akkor majd intézkedik.⁸

Minden jel arra mutat, igazuk van azoknak, akik úgy vélik, hogy a szerbek koszovói politikája, a szlovén gazdaság blokádja és Marković ezen magatartása alapvetően hozzájárult ahhoz,

hogy a szlovénok ettől kezdve már csak egy erősen megváltozott jellegű, az eddigieknél sokkal lazább felépítésű Jugoszlávia létét fogadták volna csak el. A titói Jugoszlávia szétesése tehát a sok korábbi ez irányba mutató jel után valójában már 1989 decemberében eldőlt, s ezt a folyamatot igen nagy mértékben megerősítette az ország egyik összetartó erejének számító JKSZ már említett szétesése. A szlovén kommunisták ezen a kongresszuson – ahol a szlovénok és szerbek közötti viszony már olyanmire eldurvult, hogy kölcsönösen lefasisztázták egymást – számos olyan javaslatot nyújtottak be, amelyek az ország európaizálódását segítették volna elő. A szerb küldöttek azonban – függetlenül azok tartalmától – minden szlovén javaslatot leszavaztak. „Minden vereségüket tapsvihár kísérte. A szlovénok megszegyenültek.” (Silber-Little, 1996: 106–107.) Ezek után a szlovén kommunisták, s nyomukban a horvátok, távoztak a kongresszusról, és ezzel a Jugoszláv Kommunista Szövetségre (JKSZ), az ország egyik összetartó ereje, megszűnt létezni. Bihari Mihály kategorizálását figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a szlovén állampárt, akárcsak a magyar, „maga is az átmenet és a rendszerváltás egyik főszereplője, szorgalmazója és garantálója lett”. A szerb kommunista pártról viszont maga Bihari is megállapítja, hogy átváltozásokkal ugyan, de lényegileg átmentette a hatalmát (Bihari, 1993: 22–23.). Azaz, tehetnénk hozzá, nagyon sok mindent megváltoztatott, hogy a lényeg érintetlen maradjon.

Mielőtt azonban a szétesés folyamatát ismertetném, szólni kell még arról, hogy a szlovén kommunisták említett magatartásának eredményeképpen Szlovéniában az 1980-as évtizedben nyilvánossághoz juthattak a másként gondolkodók, akik az ország átalakulása ügyében a kommunistáknál radikálisabb megoldásokat is szorgalmaztak. 1986-tól kezdve felvetették a rendszerváltás gondolatát, és szembe fordultak azokkal az elképzelésekkel, amelyeket a hatalom a szövetségi alkotmány centralisztikus irányban történő megváltoztatása ügyében 1986 óta tervezett. A délszláv állam szétesésében bizonyos mértékig szerepet játszott az is, hogy az alakuló szlovén ellenzék az alkotmány ügyében nem volt képes megállapodni a szerbiai liberális ellenzékkel. A szlovén és a szerb másként gondolkodók a politikai-gazdasági élet átalakítását illetően mindenben egyetértettek, kivéve azt a szerbek által hangoztatott igényt, hogy ezentúl a döntéseket ne az „egy köztársaság – egy szavazat” elv alapján, hanem az „egy ember – egy szavazat” elve alapján hozzák meg. A szlovénok attól féltek, hogy így a döntéseknél mindig kisebbségekben maradnak. Bár elméletileg fennállt annak lehetősége, hogy a szlovénok a többiekkel összefogva leszavazzák az esetleg egységesen fellépő szerb tömböt, de a szlovénok láthatóan úgy vélték, nem biztos, hogy maguk mellé tudják állítani a többieket. Úgy látták, hogy a nemzetileg homogén Szlovéniában

könnyebb meghozni azokat a nehéz gazdasági döntéseket, amelyek érzékenyen érintik az emberek egzisztenciáját, mint az albán–szerb, horvát–szerb, szlovén–szerb konfliktussal terhelt Jugoszláviában. Ezért a szlovén ellenzéki pártok nagy része erőteljesen szorgalmazta Jugoszlávia konföderációvá történő átalakítását, amihez – addigi politikájuk sikertelenségét látva – 1990 elejétől a kommunisták is csatlakoztak.

Az amúgy is meglévő ellentéteket szinte a végsőig fokozta, hogy 1990 tavaszán Szlovéniában, majd Horvátországban többpárti választásokat tartottak, amelyeken a kommunisták ellenzékbe szorultak. Szerbiában és a többi köztársaságban csak az év végén voltak választások, és a szerb kommunisták ekkor megőrizték hatalmukat. 1990 tavaszától tehát Jugoszlávia északnyugati és délkeleti részén immár választások útján is legitimáltan eltérő fejlődés valósult meg. „Ennek megfelelően az átalakulás egymással inkompatibilis ütemben és formákban indult meg – szögezzük le, hogy a közjogi kereteket tekintve Szerbiában is megindult –, »márpedig az egy ország – több rendszer« különös állapota nem lett volna tartósítható.” (Juhász, 1997: 43.) Tegyük még hozzá, hogy Szerbiában egyes politikusok ellenforradalomnak minősítették azt, hogy az északi köztársaságokban a kommunisták elveszítették a hatalmat, s hogy a kommunista doktrína szerint az ellenforradalommal szemben fegyverrel is fel lehet lépni.

Ugyanakkor, bár ettől az időponttól kezdve nyíltan feszültek egymásnak az ellentétes szerb, illetve horvát–szlovén államjogi elképzelések, viszonylag hosszú ideig mégsem került sor össze- csapásra. Ez részben Milošević, részben Marković szövetségi kormányfő taktikai megfontolásának volt köszönhető. Milošević már egy ideje arra törekedett, hogy olyan helyzetet hozzon létre, amelyben a szlovénok – azt látva, hogy az általuk megkívánt ügyekben nincs előrehaladás –, egyoldalúan kilépnek Jugoszláviából. Kétségtelen tény, hogy ezt illetően Milošević taktikájának kedvezett a korábbi szlovén ellenzék részéről gyakran hangoztatott elv, hogy ha a dolgok nem alakulnak kedvezően, akkor a szlovénok elszakadnak Jugoszláviától. Marković viszont a politikai kérdésektől igyekezett magát távol tartani, s csak az egy- séges jugoszláv piacgazdaság kilakításán munkálkodott. Ezért is indította meg túl későn, 1990 nyarán, saját reformpártjának szervezését. Az ő gazdaságpolitikája egyébként a szlovénok (és részben a horvátok) körében csak félig talált támogatásra. Támogatták ugyan a piacgazdaság kiépítésére irányuló törekvéseit, de élesen tiltakoztak centralizációs törekvései ellen, és az el- len, hogy az átalakítást a gazdagabb köztársaságoktól elvont pénzekből akarta finanszírozni. A szlovénok és a horvátok nemzeti érdeke ismét összeütközésbe került a szövetségi megfonto- lásokkal 1990 nyara és októbere között a horvátok és szlovénok kidolgozták, majd benyújtották Jugoszlávia konföderalizálására

kidolgozott konkrét tervezetüket. Ennek értékeléséről a jugoszláv jogászok, közgazdászok és politológusok között rendkívül komoly vita bontakozott ki. A szlovénok és a horvátok elképzelését a szerbiai és a Crna Gora-i politikusok egyértelműen elutasították, és az úgynevezett modern, centralizált föderáció mellett álltak ki. A föderáció hívei úgy vélték, hogy a konföderáció olyan átmeneti képződmény, amely történelmileg elavult, és a tapasztalatok szerint többnyire egyébként is föderáció kialakításához vezet. A konföderációs javaslatról az volt a véleményük, hogy az csupán arra szolgálna, hogy védett piacot biztosítson a fejlettebb tagköztársaságok áruinak anélkül, hogy azok az állam terheiből valóban részt vállalnának, s ráadásul a konföderációból az egyes tagállamok bármikor kiléphetnek, ami ellentétben áll a szerbek érdekeivel. A konföderáció hívei egyrészt a speciális jugoszláv viszonyokra hivatkoztak, másrészt Mitterrand azon álláspontjára utaltak, mely szerint létre kell hozni az európai konföderációt. Az önállóságukat megőrizni kívánó, a szerbek túlsúlyától féltő, de az egységes állam számukra nyújtott előnyeit is felismerő bosnyákok és macedónok – akik a szlovénokkal és a horvátokkal ellentétben nem reménykedhettek abba, hogy relatíve gyorsan integrálódhatnak a Nyugathoz – köztes megoldásokat kerestek. A szövetségi parlamentben végül is nem hoztak döntést ebben az ügyben, Szerbia pedig 1990 októberében „ideiglenesen” külön adókat vetett ki a szlovén és a horvát árukra. Az említett körülmények között a gyakorlatban alkotmányos válság alakult ki: az egyes felek érdekeiknek megfelelően időről időre bojkottálták a szövetségi szervek munkáját, s folytonos vita zajlott arról, hogy ki él vissza a szövetségi alkotmányban, illetve a kollektív elnökségben kialakult helyzettel. Ki kell emelni, hogy a folytonosan Jugoszlávia megőrzésére hivatkozó Szerbia már 1990 szeptemberében olyan új köztársasági alkotmányt hozott létre, amely nem is említi a jugoszláv kereteket, és amely több szakértő szerint valójában egy magát teljesen függetlennek tekintő állam alkotmánya.

Míndez a végsőkig radikalizálta a szlovénokat. Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hogy a szlovénok valóban komolyan gondolták-e a konföderáció létrehozását, vagy csak taktikai, illetve átmeneti megoldásnak tekintették-e az önálló államisághoz vezető úton. Tény, hogy mindkét értelmezést alá lehet támasztani szlovén politikusoktól származó idézetekkel. Tény, hogy a hivatalos szlovén politika 1990–91 folyamán több hivatalos dokumentumban szólította fel a többi köztársaságot az ország konföderációvá történő átalakítására, és még az 1991. június 25-én kelt Függetlenségi Nyilatkozat is azt szorgalmazza, hogy tárgyaljanak az együttműködés új formáinak kialakításáról, de az is tény, hogy ez a gyakorlatban előkészítette az utat az önálló Szlovénia számára. Figyelemre méltó, hogy a szlovénoknál bonyolultabb helyzetben lévő horvátok – ezzel összefüggés-

ben mindenekelőtt a boszniai horvátok és a horvátországi szerbek problémájára kell utalni – mindig egy lépéssel lemaradva követték a szlovénokat.

Az önállóság felé vezető úton a legfontosabb lépés az 1990 decemberében megtartott szlovéniai népszavazás volt, ahol a lakosság túlnyomó többsége igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy „Akarja-e hogy a Szlovén Köztársaság önálló és független állam legyen?” (a horvátok körében 1991 májusában került sor ilyen népszavazásra). Ezt követően 1991 elején Kučan és Milošević kölcsönösen arról biztosította egymást, hogy Szerbia tiszteletben tartja, hogy Szlovénia önálló akar lenni, Szlovénia pedig megérti, hogy Szerbiának az az érdeke, hogy valamennyi szerb egy államban éljen. Ezzel látszólag pontot tettek annak a vitának a végére, hogy vajon az egyes köztársaságoknak vagy az egyes nemzeteknek van-e joguk a saját sorsukról dönteni. A szerbek, akik több köztársaságban szétszórva éltek, természetesen az utóbbi álláspontot támogatták.

Ezt követően már nem csoda, hogy a köztársasági elnökök 1991 tavaszán zajló hatfordulós találkozója nem hozott igazi eredményt. Azt is hozzá kell tenni, hogy 1990 nyara óta a szövetségi szervek többsége (kollektív elnökség, szövetségi parlament) már vagy egyáltalán nem működött, vagy a politikusok éppen aktuális érdekeinek, manipulációnak volt kitéve. Az ország valójában 1989 decembere óta a szétesés állapotában volt, és ezt igazából csak az épp akkor hatalomra került Marković szerette volna megakadályozni. Horvátország és Szlovénia 1991. június 25-én hirdette ki függetlenségét, amely ez – ellen – a közhiedelemmel ellentétben – nem Szerbia, hanem a szövetségi kormány lépett fel fegyveresen. A szlovénok határozott ellenállása, majd a nyugati hatalmak közbelépése következtében a szlovéniai harcokat a brioni megállapodás zárta le, amely Szlovéniát és Horvátországot a függetlenség érvénybeléptetésének három hónapos moratóriumára kötelezte.

Az érdekelt felek azonban ekkor már egyértelműen saját céljaikat követték. A szlovénok az önálló államot építették, a szerbek viszont a legdurvább módszerek alkalmazásától sem riadtak vissza annak érdekében (lásd például Vukovár barbár bombázását), hogy Horvátországból minél nagyobb részt szerezzenek meg. A nemzetközi közösség (amely 1991 júniusáig számos esetben próbálta megakadályozni a szlovénok kilépését), kétségbeesett kísérletet tett, hogy a jugoszláv közösséget valamilyen – aszimmetrikus föderációnak tekinthető – formában megmentse, ez azonban mindenekelőtt Milošević ellenkezésén megbukott.

Az eredménytelenséget látva a Badinter-bizottság elemezte a kialakult helyzetet és 1991. november 20-án kimondta: Jugoszlávia a felbomlás állapotába került, és rendezni kell az egykori állam politikai és vagyoni jogi örökségének kérdését. Az 1992

áprilisában megalakult Jugoszláv Szövetségi Köztársaság azonban e kérdésben élesen eltérő véleményen van, mint a másik négy köztársaság. Míg ez utóbbiak úgy vélik, hogy a Badinter-bizottság jelentése értelmében valamenyi egykori jugoszláv köztársaság egyenragú örököse az egykori államnak, Jugoszlávia ragaszkodik ahhoz, hogy ő az egyedüli örökös, mert a többiek megállapodás nélkül, egyoldalúan léptek ki belőle. Jugoszlávia fölbomlása tehát bizonyos értelemben ma, nyolc évvel a valódi szétválás után sem teljesen lezárt, befejezett folyamat.

IRODALOM

- Beckmann-Petey, Monika, 1990. *Die jugoslawische Föderalismus*. München: R. Oldenbourg Verlag
- Bihari Mihály, 1993. Az állampárti diktatúráktól a versengő többpártrendszerig. In: Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában*. Kossuth
- Hamberger Judit, 1997. Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca. Teleki László Alapítvány
- Juhász József, 1977. *A délszláv háborúk*. Budapest: Napvilág
- Marković, Dragan–Kr avac, Savo, 1985. *Zašto su bili smenjivani, Partizanska knjiga–Narodna knjiga*. Belgrád
- Mihailović, Kosta, 1985. *A jugoszláv gazdasági valóság*. Budapest: Kossuth
- Rychlík, Jan, 1998. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945—1992. (A csehek és a szlovákok a 20. században. A cseh–szlovák viszony 1945 és 1992 között.) Pozsony: Academic DTP a ústav T. G. Masaryka, Bratislava
- Soksevičs Dénes: *A délszláv háború*. Budapest: Calibra, é.n.
- Silber, Laura-Little, Alan, 1996. *Jugoszlávia halála*. Budapest: Zrinyi
- Šútovec, Milan, 1999. *Semióza ako politikum alebo Pomlčková vojna*. (A szemiózis mint politikum, avagy a kötőjel-háború.) Pozsony: Kalligram
- *A szlovákkérdés a 20. században*. Pozsony: Kalligram
- Szilágyi Imre, 1993. Nemzeti önrendelkezési és autonómiatervek a szlovénoknál 1848–49 és 1968–69 között. In: Molnár Gusztáv (szerk.): *Autonómia és integráció*. Budapest: Magyar Szemle Könyvek
- Szilágyi Imre, 1998. *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest: Teleki László Alapítvány
- Várady Gyula, 1971. *Déli szomszédunk Jugoszlávia*. Budapest: Kossuth

JEGYZETEK

- Bojan Balkovec, 1989. *Volilci in glasovanje o vidovdanski ustavi*. (A választók és a vidovdani alkotmányról szóló szavazás.), *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 241—248.
- Ustav Federativne Republike Jugoslavije*. (A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság alkotmánya.), *Slu beni list*, 1946. 1.

- ³ Beckmann-Petey, 1990: 124–126.; A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya. *A JSZSZK hivatalos lapja*, Belgrád: 1974, 27.
- ⁴ Mateja Hrastar, 1997. *Desa Trevisan, Miloševićeva znanka*. (Desa Trevisan, Milošević ismerőse.), Ljubljana, Mladina: szeptember 27.
- ⁵ Szilágyi Imre, 1992. Milan Kučan és a szlovén politika más rejtélyei. *Limes Közép- és Kelet-Európai Figyelő*; 5–6. 10.
- ⁶ Eörsi István, 1992. Mi nem látszik a magasból? *Kritika*, 12. 12–13.
- ⁷ Pándi Lajos (összeáll.), 1993. *A Kelet-európai diktatúrák bukása*. Szeged, 298–300.
- ⁸ Hatékonyabb gondolkodást! *Népújság*, 1990. január 19.